

Slijedi "Zaključak" (str. 115. – 118.), u kojem autor iznosi svoja završna razmatranja. Nakon tijela teksta nalaze se "Biografske natuknice autora" (str. 119. – 126.) – sažeti prikazi nekih od aktera ove knjige (političara, pripadnika vojske, književnika, publicista i historičara), sažetak na talijanskom jeziku – "Riassunto" (str. 127. – 128.), "Bibliografija" (str. 129. – 142.), "Kazalo osobnih imena" (str. 143. – 146.), "Kazalo geografskih pojmova" (str. 147. – 148.) i "Bilješka o autoru" (str. 149.).

Djelo Franka Dote pisano je jasnim stilom, uz uporabu umjerenijeg broja "stručnih" izraza. Knjiga donosi obilje podataka, poglavito bibliografskih natuknica vezanih za područje Istre i Rijeke u Drugom svjetskom ratu i poraću o problemima koji su pratili proces iseljavanja (ponajviše) Talijana s tog prostora. Zaključno se može reći da će istraživačima istarskih tema 1943. – 1954. u budućnosti umnogome biti olakšan posao, ponajviše zbog činjenice što studija na jednom mjestu sadrži pregled literature i njihovu ideološko-diskurzivnu interpretaciju.

IVAN ŽAGAR

Robert O. PAXTON, *Anatomija fašizma*, TIM press, Zagreb, 2012., 337 str.

Kao rezultat cjeloživotnoga istraživanja fenomena fašizma američkoga povjesničara i politologa Roberta O. Paxtona nastala je knjiga pod nazivom *Anatomija fašizma*, objavljena 2012. godine. S ukupno 337 stranica, knjiga je podijeljena na osam poglavlja u kojima autor nastoji prikazati slojevitost fašizma uklopljenog u političko-društvene okvire u kojima je nastajao, ali i okolnosti koje su uslijedile kao posljedica njegova djelovanja. Autor naglašava da je njegovo djelo zapravo rasprava o fašizmu te ga treba shvatiti kao esej, a ne kao enciklopediju o fašizmu.

U uvodu autor upozorava na pojednostavljen način gledanja na fašizam i definicije koje, prema njegovim riječima, uglavnom ostaju na površini, ne pokušavajući prodrijeti u srž fašizma. Svrha je knjige "predložiti novi način gledanja na fašizam" (str. 14.), pri čemu je nužno shvatiti razlike među pojedinim fašističkim pokretima koji su se nakon Prvoga svjetskog rata pojavljivali diljem Europe, najveći su uspjeh ostvarili u Italiji i Njemačkoj, a u mnogim su drugim zemljama ostali na marginama. Slijedom toga autor postavlja ključno pitanje: "Zašto su slično inspirirani pokreti imali posve drugačije konačne učinke u različitim zemljama?" (str. 26.). Rasvjetljavanje tog pitanja ujedno obuhvaća velik dio odgovora na pitanje što je fašizam.

U drugom poglavlju, pod nazivom "Stvaranje fašističkih pokreta", opisuju se društveno-političko stanje u Europi nakon Prvoga svjetskog rata, obilježeno teritorijalnim gubicima pojedinih država i nezadovoljstvom velikog dijela građana zbog gospodarske situacije, posebno izraženo u Njemačkoj, što ih je, neprijeporno, guralo prema ekstremizmu. U takvu ozračju nastaju prvi fašistički pokreti obilježeni prijezirom prema "građanskoj politici", protivljenjem ljevicima, "žestokim nacionalizmom" i nasiljem (str. 56.), ali i isticanjem vlastite nacije – *razze* (tal.) i *Volka* (njem.). Osim toga, fašizam ne možemo zamisliti bez, u početku propagandnoga, a poslije u svim oblicima diskriminatorškoga i nasilnoga djelovanja prema određenim etničkim, nacionalnim ili vjerskim skupinama unutar njihova društva radi uništenja. Jedan od ključnih preduvjeta nastanka fašističkih pokreta, tvrdi Paxton, bila je "masovna uključenost u politiku" (str. 46.), nešto što nije bilo moguće prije Prvoga svjetskog rata, što je na kraju velikom broju ljudi iz svih društvenih slojeva omogućilo pristupanje fašističkim pokretima. Bez tog djelića slagalice ni Hitler ni Mussolini, pripadnici nižih društvenih slojeva, ne bi uspjeli osvojiti vlast.

Treće poglavlje, naslovljeno "Utemeljenje", daje osnovne činjenice o nastanku fašističkih pokreta u Europi s naglaskom na Italiju i Njemačku, zemlje sa dva najpoznatija takva pokreta, te s posebnim osvrtom na Francusku. Autor spominje i mađarski fašistički pokret *Strelasti križevi*, belgijski *Rex*, koji je u početku bio najuspješniji fašistički pokret u zapadnoj Europi, te rumunjsku *Legiju arkandela Mihaela*. U kraćim se crtama osvrće na britanske, nizozemske i irske pokrete. Autor u središte ovog poglavlja postavlja pitanje: što je to prevagnulo da se u nekim zemljama ti pokreti razviju i poslije preuzmu vlast, a da u drugima oslabe i dožive neuspjeh? Pita se kako su fašisti od "marginalnih autsajdera" došli do vlastodržaca. Kao osnovni razlog ističe političku krizu. Paxton smatra da se fašizam najbolje razvio ondje gdje je postojeća vlast izrazito loše funkcionirala te zaključuje: "Potrebna je gospodarska kriza, odgovarajuće ostvarenje političkog prostora, razvijene sposobnosti i vještine u stvaranju saveza te volja postojećih elita za suradnju" (str. 80.). Fašisti su naime "uvjerali" konzervativne vođe da su im upravo oni najbolja pomoć u borbi protiv ljevice. U želji za dobivanjem što šire potpore talijanski su se fašisti okrenuli seljacima, dajući im zemlju i posao, a njihove su vojne jedinice, poznate kao *squadristi*, zauzimale gradove. Fašističke skupine u Njemačkoj također su se okrenule poljoprivrednicima, koji su bili u teškom položaju, i, po uzoru na Talijane, njihove vojne jedinice nisu propuštale priliku za pokazivanje sile i moći radi zastrašivanja neprijatelja. Francuski zelenokošuljaši, primjerice, nisu imali tolikog uspjeha kod seljaštva jer je ono bilo u znatno boljem položaju od njemačkih i talijanskih susjeda i odano tradicijama Francuske revolucije. Zajedničko je svojstvo fašističkih pokreta služenje žestokim propagandnim materijalom, upozoravanje na opasnost od unutarnjega neprijatelja i karizmatični vođe. Autor upozorava: "Opravađavanje nasilja protiv demoniziranog unutrašnjeg neprijatelja dovodi nas blizu same srži fašizma" (str. 89.).

Sljedeće poglavlje, "Stjecanje moći", opisuje kako su fašisti preuzeli vlast u Njemačkoj i Italiji. Njihovo jačanje i približavanje vlasti omogućile su dvije gospodarske krize – poslijeratna i gospodarska kriza 1920-ih – koje su razotkrile nesposobnost vladajućih elita, koje nisu mogle riješiti gospodarske probleme i samovoljno djelovanje fašističkih vojnih postrojbi. Gledanje na te postrojbe kao na ono što je presudilo njihovu dobivanju moći, naglašava autor, nije realan i cjelovit pogled na djelovanje fašističkih pokreta, nego posljedica njihova promidžbenoga djelovanja. Talijanski su crnokošuljaši, primjerice, prije osvajanja vlasti zauzimali pojedine talijanske gradove, ali važno je napomenuti da se postojeća vlast nije tomu ozbiljnije opirala. Kao značajna uzročnika dolaska fašista na vlast autor naglašava njihovu suradnju s konzervativnim vlastima, ističući da "konzervativci su držali ključ vrata koja su vodila prema vlasti" (str. 108.). Zbog nesposobnosti postojećih vladajućih struktura, i to u zemljama koje su bujale svakojakim nezadovoljstvima, uz nezanemarivu djelatnost fašističkih vojnih jedinica koje su im služile za zastrašivanje i pokazivanje snage, put k vlasti bio im je otvoren.

Fašisti su dakle osvojili vlast uz pomoć tadašnjih vladajućih elita. Njihovom suradnjom i fašističkim ponašanjem na vlasti bavi se peto poglavlje pod nazivom "Vladanje". Paxton uspoređuje fašistički režim u Italiji i nacionalsocijalistički (nacistički) u Njemačkoj. Posebno je važno da su fašisti i konzervativci tvorili simbiozu koja je pokazala da fašistički pokreti na svom putu do vlasti, ali i nakon preuzimanja vlasti, nisu ostali "čisti" te su se spremno prilagođavali postojećim okolnostima i sklapali kompromise. Autor naglašava da fašistički režimi nisu bili statični, štoviše, stalno su se mijenjali te ih treba shvatiti kao "vječnu borbu za prevlast unutar koalicije" (str. 125.). U ovom poglavlju daje se prostora razlikama između fašizma i nacizma. U talijanskom primjeru fašizam se nije uspio sasvim nametnuti građanskom društvu. Autor spominje tzv. otoke izdvojenosti (str. 126.), kao što je primjerice bila Katolička crkva. Za razliku od fašističkoga režima u Italiji, nacistički režim u Njemačkoj

ovladao je cijelim društvom, a privatna sfera gotovo da nije postojala. Ono što je iznimno važno za fašističke režime i njihovu legitimnost, osim osvojenih izbora i sklapanja koalicije s vlašću, nezaobilazna je karizma vođe pokreta, odnosno njegova "tajanstvena izravna komunikacija s *Volkom* ili *razzom*", što ujedno može poslužiti kao objašnjenje zašto dosad ni jedan vođa fašističkoga režima nije mogao prenijeti svoju vlast na nasljednika (str. 130.).

U šestom poglavlju, pod nazivom "Dugoročno: radikalizacija ili entropija", razmatra se pitanje i uloga rata u fašističkim režimima. Prema autoru, rat je najjači pokazatelj radikalizacije režima. Pojam rata i ratna djelovanja zauzimali su neizostavno mjesto u životu fašističkoga režima. Izostanak rata i neuporaba sile doveli bi, smatra autor, do mogućega gubitka kredibiliteta režima. Mussolini je, primjerice, rat smatrao "jedinim izvorom ljudskog napretka" (str. 160.). Osim toga, talijanski osvajački pohodi dogodili su se 1930-ih, kad je fašistička vlast u Italiji bila u krizi, jer "rat može obnoviti izborni duh fašizma" (str. 161.). Da bi pobliže objasnio stav fašizma prema ratu, usporedio ga je s autoritarnim režimima koji tradicionalno veličaju vojsku i rat. Fašistički se pak režim pritom izdvaja po svojoj "emocionalnoj posvećenosti" ratu (str. 162.). Autor naglašava da fašisti nisu mogli opstati na vlasti bez ratovanja i stjecanja novih teritorija. Kao krajnji oblik radikalizacije Paxton spominje nacistički pokušaj istrebljenja Židova. Isto tako, autor smatra da je stvarnu radikalizaciju dosegnuo samo nacistički režim, čije je nasilje dovelo čak do točke samouništenja.

Sedmo poglavlje, "Drugo vrijeme, druga mjesta", razmatra mogućnost pojave fašizma u nekom drugom vremenu. Ključno pitanje ovog poglavlja glasi: je li fašizam pokret i oblik vladavine specifičan isključivo za Europu u prvoj polovini XX. stoljeća, neponovljiv s obzirom na stravična i tragična iskustva koja je priskrbio Europi, ili je moguće njegovo ponovno javljanje u nekom drugom vremenu, na nekom drugom mjestu? Paxton pritom upozorava na to da sljedeći fašizam ne bi morao po svom naličju odgovarati klasičnomu obliku fašizma – novi tip fašizma pojavio bi se pod drugim imenom i s drugim simbolima, a neprijatelji ne bi bili nužno Židovi. U skladu s tim, autor spominje nasilno ponašanje prema određenim skupinama u društvu koje se pojavilo 1970-ih u nekim europskim državama. Riječ je o nasilju *skinheada* nad imigrantskim skupinama u Velikoj Britaniji, Njemačkoj, Skandinaviji i Italiji, kao i ulasku nekih neofašističkih stranaka u europske vlade. Upozoravajući na mogućnosti obnove fašizma u Europi, autor stvara paralele između *skinheada*, Hitlerovih SA skupina i Mussolinijevih *squadrista*, koji se razlikuju u tome što su Hitlerove i Mussolinijeve vojne postrojbe imale potporu građana, a *skinheadi*, koji također stvaraju "kult akcije i nasilja", izazivaju odbojnost. Autor obnovu fašizma smatra mogućom jedino ako se ta obnova shvati kao "javljanje nekih funkcionalnih ekvivalenata, a ne kao kopiranje prijašnjih događaja" (str. 180.).

U posljednjem, osmom poglavlju, pod naslovom "Što je fašizam?", Paxton se vraća početnom pitanju i nudi definiciju. Za fašizam kaže da je "mješavina, moćan spoj različitih sastojaka koji se mogu povezati, a čine ih konzervativni, nacionalsocijalistički i radikalno-desničarski elementi, zajedno okupljeni u borbi protiv zajedničkog neprijatelja i zbog međusobne strasti prema obnovljenoj, osnaženoj i pročišćenoj naciji" (str. 214.).

Na kraju se nalazi poduži bibliografski esej (str. 229. – 263.) sa širokom lepezom literature podijeljene u skladu s tematikom koju je autor u svom radu razmatrao kroz pojedina poglavlja.

Knjiga Roberta O. Paxtona sveobuhvatan je prikaz fenomena fašizma, osvrćući se ne samo na njegovu narav nego i na političko-društvene okolnosti u kojima je nastao, odnos njegovih čelnih aktera s postojećim vlastima te način postizanja i zadržavanja moći. Fašisti nisu djelovali kao izolirani čimbenik u određenom razdoblju koji je isključivo silom i propagandom došao do vlasti, nego su stvorili čvrste veze s postojećim konzervativnim vlastima, drugim

riječima, dobili su njihovu potporu. Autor posebnu pozornost pridaje razlikama između pojedinih fašističkih pokreta koji su nakon Prvoga svjetskog rata nicali diljem Europe i pitanju zašto su fašistički pokreti svoju stvarnu snagu i moć dobili upravo u Italiji i Njemačkoj. *Anatomija fašizma* vrijedan je znanstveni doprinos shvaćanju fašizma, promatrajući ga u njegovoj slojevitosti, izbjegavajući davanje pojednostavljenih i ograničenih definicija.

ANDRIJANA PERKOVIĆ PALOŠ

The Nazi Genocide of the Roma. Reassessment and Commemoration, ur. Anton Weiss-Wendt, Berghahn Books, New York – Oxford, 2013., 272 str.

Sedamdeset i tri su godine prošle od početka Drugoga svjetskog rata, no i dalje unutar hrvatske historiografije ne postoji cjelovita sinteza o stradanju Roma na području Nezavisne Države Hrvatske (NDH). Njihovo je stradanje u ratu tek usputno obrađeno u brojnim djelima jugoslavenske historiografije nakon 1945. godine. Situacija se samo donekle promijenila 1990-ih, radovima povjesničarke Narcise Lengel-Krizman, koja je 2003. objavila djelo *Genocid nad Romima – Jasenovac 1942.* u izdanju Javne ustanove Spomen-područja Jasenovac. U njemu kolegica Lengel-Krizman ističe manjak znanstvenih studija o stradanju Roma, koristeći termine poput “perifernost istraživanja”, “zaboravljanje” i “izmicanje svjetskoj pažnji”. Više od 10 godina poslije situacija u hrvatskoj historiografiji i dalje je gotovo ista.

Možda se usporedba s historiografijama susjednih država nameće kao jedno od polazišta za ocjenu odnosa hrvatske historiografije prema Romima kao jednoj od najstarijih manjinskih zajednica u Hrvatskoj, koji “službeno” žive na njenim prostorima već više od šest stoljeća. Srpska je historiografija jedina “aktivno” nastojala obuhvatiti taj historiografski propust, no i ona je to počela činiti tek 1980-ih. Tako su radovi Rajka Đurića, Dragoljuba Ackovića, Milana Bulajića i Antuna Miletića, bez osvrta na njihovu kvalitetu i značajke, doprinijeli približavanju ove teme javnosti. Nedostatak hrvatskih historiografskih istraživanja o stradanju Roma u Drugom svjetskom ratu djelomično je nadoknađen izdavanjem prijevoda stranih historiografskih djela. U tom je kontekstu Ibis grafika od 2006. do 2009. izdala tri sveska djela *Romi u Drugom svjetskom ratu* (izvornik: *The Gypsies during the Second World War*), u kojem su zastupljeni mnogi znanstvenici: Giovanna Boursier, Reimar Gilsenbach, Marie-Christine Hubert, Michelle Kelso, Elena Marušjakova, Veselin Popov, Ctibor Nečas, Erika Thurner, Michael Zimmermann, Herbert Heuss, Henriette Asseo, Frank Sparing i dr. Spomenuti su autori istraživanjem “pokrili” stradanje Roma u većini europskih zemalja. Osim toga, prošle je godine ArTresor naklada u suradnji s Hrvatskim debatnim društvom objavila djelo *Pharrajimos. Sudbina Roma u doba Holokausta*, koje je u izvorniku objavljeno na mađarskom jeziku, a odnosi se samo na stradanje Roma u Mađarskoj u Drugom svjetskom ratu. Iste je godine Ivan Rumbak napisao djelo *Porrajmos – Samudaripen*, no ono se može okarakterizirati više kao publicistika bez objavljivanja posebnih znanstvenih istraživanja.

Pogled prema europskim historiografijama otkriva da su raniji početak zanimanja za ovu temu od 1970-ih i 1980-ih pokazale neke zapadnoeuropske historiografije, uz američku historiografiju u djelima Christiana Bernadaca, Sybill Milton, Henryja Friedlandera, Michaela Zimmermanna, Gilada Margalita, Guentera Lewyja i drugih.

Jedan od najnovijih plodova interesa u istraživanju romskoga stradanja izdavanje je zbornika *The Nazi Genocide of the Roma. Reassessment and Commemoration*, koji je uredio Anton